

ישראל בורחת מכבוד האדם

אורית קמיר

רקע

בשעת כתיבתם של דברים אלה, ב-25 לינואר 2019, יצאו עשרות אנשי רוח אירופאים בולטים בהצהרה דרמטית שרעיון המדינה הדמוקרטית הליברלית מצוי בעת הזו תחת המתקפה החריפה ביותר מאז שנות השלושים של המאה העשרים.¹ בצעד יוצא דופן הכריזו הסופרים והפילוסופים, כולם בעלי שם בין-לאומי, שהפופוליזם הגואה באירופה מאיים להטביע את הערכים האוניברסליים, ההומניסטיים, של עידן הנאורות, ולהשיב את היבשת לחשכת ימי הביניים. הלאומנות, הבדלנות, שנאת האחר והזר, הנסיגה משיתופי פעולה והחשדנות כלפי השכלה ואליטות משכילות מרימים ראש ורומסים פתיחות, פלורליזם, סובלנות והכלה. בכך מצטרפים אנשי רוח אלה לשורה ארוכה של קולות מודאגים המביעים חששות דומים בחלקים רבים של העולם, לרבות בארצות הברית וישראל.² מאמר זה מציג למסגר הלך רוח זה במושגים של כבוד.³ במסגור מושגי זה, ישראל, כמו ארצות הברית ומדינות אירופאיות רבות, עוברת תהליך עמוק של נסיגה ממחויבות לכבוד הסגולי (human

¹ B.H. Lévy, M. Kundera, S. Rushdie, E. Jelinek, O. Pamuk and 25 others (25.1.19). "Fight for Europe – or the wreckers will destroy it".

² ר' בן צור, מ' אזולאי וי' זיתון: "סגן הרמטכ"ל: 'מפחיד לזהות בקרבנו תהליכים מעוררי חלחלה שהתרחשו בגרמניה לפני 70-80 שנה'" (5.5.16). שנתיים מאוחר יותר נשא דוד גרוסמן נאום ברוח דומה: "ישראל היא פחות בית" (17.4.18).

R. Wright (24.4.18). "Madeleine Albright warns of a new fascism—and Trump"; C. Kaiser (8.4.18). "Can it happen here? Review: Urgent studies in rise of authoritarian America"; J. Stanley (25.1.19). "Increasingly Fascist Public Discourse".

³ אינני נוקטת עמדה בשאלה האם הלך הרוח האמור הוא "נכון" או לא, מכיוון שאינני יכולה לתקף טענה מסוג זה במאמר אקדמי זה. אני בהחלט שותפה להלך רוח זה והדבר בא לידי ביטוי הן בבחירת הנושא והן באופן הצגתו. ואולם התזה שאני מציגה כאן אינה מתיימרת "להוכיח" את צדקת הדברים או את אמיתותם, אלא רק להביעם במושגים של כבוד.

(dignity) ולכבוד המחיה (respect), ששניהם יחדיו מרכיבים, לטענתי, את מה שמכונה בעברית "כבוד האדם"⁴. במקביל, בישראל, כמו בכל אותן ארצות נוספות, מתחזקת מנטליות של הדרת הכבוד (honor), לרבות גרסתה הלאומית (national honor). זהו מנוס מן ההומניזם האוניברסלי המושתת על ערך האדם באשר הוא אדם (כבוד סגולי), כמו גם מן האינדיבידואליזם הליברלי המחויב, יותר מכל, לפיתוח עצמי של כל אדם על-פי בחירתו (המחויבות לכבוד מחיה). המנוס מכבוד האדם הולך יד ביד עם אידאליזציה שמרנית של קבוצתיות פרטיקולרית, לוקלית, מתבדלת: משפחתית, שבטית, מפלגתית, לאומית. אידאליזציה שמרנית זו מדגישה את עליונות הקבוצה לעומת כל מי שנתפס ומוקע כחיצוני לה ומאיים עליה. במקביל, היא מאמצת את ההיררכיה הנוקשה גם בתוך קבוצת המשפחה, המפלגה או הלאום. גישה היררכית נוקשה זו מאפשרת ואף מעודדת את הערצת המנהיג שעומד בראש ההיררכיה הפנימית (של המשפחה, המפלגה או הלאום) ונתפס כמייצג את הקבוצה ואת עוצמתה מול מנהיגיהן של קבוצות אחרות, יריבות. כל אלה מתיישבים היטב עם מנטליות של הדרת-כבוד וניתן לטעון שהם אף מגלמים אותה.

תהליך תרבותי-חברתי עמוק זה, של העדפת דפוסי הדרת-הכבוד על פני ערכי הכבוד הסגולי וכבוד המחיה, מכיל התנתקות משוויון החירות האינדיבידואלי שהוא הערך המרכזי של עידון הנאורות ושל המדינה הדמוקרטית הליברלית. הוא מציב במקומו את הנאמנות לקבוצה, לנורמות הדרת-הכבוד שלה, ולריבוד החברתי – על היבטיו הפוליטיים, הכלכליים, האתניים והדתיים – שנורמות אלה מכתיבות.

טיעון ממסגר זה נשען על ההבחנה שאני מציגה ומפתחת מזה עשרים שנה בין סוגי הכבוד השונים, ועל ניתוחי את החברה הישראלית במושגי כבוד אלה; הוא מוסיף עליהם את ניתוח הלך הרוח העכשווי. בפרסומים קודמים הצגתי באופן מפורט את ההבחנה התאורטית בין הדרת-כבוד, כבוד סגולי, כבוד מחיה והילת כבוד (glory)⁵. עוד הוא נשען על

⁴ לפרסומים קודמים בהם אני מפתחת טרמינולוגיה מושגית זו ראו הערות 5 ו-6 להלן.
⁵ Honor and Dignity Cultures: the Case of kavod (honor) and kvod ha-adam (dignity) in Israeli Society and Law, in **THE CONCEPT OF HUMAN DIGNITY IN HUMAN RIGHTS LAW** 231 (eds. David Kretzmer & Eckart Klein eds., Kluwer, Amsterdam, 2002);

שאלה של כבוד: ישראליות וכבוד האדם (הוצאת כרמל, 2004); "על פרשת דרכי כבוד: החברה הישראלית בין מגמות של כבוד סגולי (dignity), הדרת כבוד (honor), הילת כבוד (glory) וכבוד מחיה (respect)" **תרבות דמוקרטית** 9, 169 (2005); "מדוע עדיף (שוויון) כבוד האדם על פני שוויון החירות? משמעות הבחירה הערכית הישראלית" **המשפט** 23, 33 (2007)/**המשפט** יג 263 (2008); "חשיבה משפט-תרבותית; ניתוח של מקרה לדוגמא – העדר יושר אקדמי ואפשרות הנהגתם של 'מבחני כבוד' **דין ודברים** 4, 167 (2008); "חשיפת שיח החירות (ללא שוויון) של הימין הרדיקאלי: האם הדמוקרטיה הליברלית יכולה להחליפו בשיח כבוד האדם, בפרט ביחס לרב-תרבותיות?", **משפט וממשל** 19, 489-542 (2018); "ביוש (שימינג): פגיעה בכבוד, סוגים וטיפוסים, שיקולי מדיניות ודין בהטרדה מינית", **משפט ועסקים** (2019).

טיעון שהצעת ביחס לאופן בו יחסי הגומלין בין המחויבויות לסוגי הכבוד עיצבו את האידאולוגיה הציונית והיבטים חשובים בהתפתחותה של החברה הישראלית ובדמותה.⁶ במאמר זה אני טוענת שלאחר כשני עשורים (מאז חקיקת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו) שבהם כבוד האדם הלך וקנה לו הכרה כערך הליבה של החברה הישראלית, בעשור השני של המאה העשרים ואחת התחזקה מאוד תגובת הנגד (backlash): מצדדיה של הדרת-הכבוד, המצהירים אמונים במיוחד להיבטיה הלאומיים, יצאו למאבק גלוי ותקיף נגד התבססותו של כבוד האדם בשיח הציבורי ובעד התלכדות קולקטיבית סביב מנטליות הדרת-הכבוד. אני סבורה שמתקפה זו ותוצאותיה מתגלמות במובהק בכמה תהליכים ואירועים מרכזיים המאפיינים את העשור השני של המאה העשרים ואחת בישראל: התעצמות השנאה לזרים השוהים בישראל ("המסתננים"), והנכונות הגלויה והמוצהרת של ציבורים גדולים ונציגיהם לפגוע בזכויותיהם הבסיסיות ביותר; החלשות מעמדה של מערכת המשפט ומתקפות משולחות רסן עליה מצד פוליטיקאים ונושאי תפקידים בכירים; השתנות השיח הפוליטי הישראלי משיח אידאולוגי לדרישות והצהרות של נאמנות למנהיג והאשמות בבגידה בו; חקיקת חוק הלאום. מאמר זה מציג ארבע תופעות אלה תוך קישורן למנטליות של הדרת-הכבוד הלאומית ושיח כבוד האדם.

אף שהמאמר מתבסס על פרסומים קודמים ובונה עליהם, כדי לאפשר קריאתו בפני עצמו, אפתח בהצגה תמציתית של שניים מסוגי הכבוד: הכבוד הסגולי והדרת-כבוד. כמו כן אציג בקצרה את הטיעון שפיתחתי במקומות אחרים לגבי הדינמיקה של יחסי הגומלין בין סוגי הכבוד בציונות ובמדינת ישראל.

כבוד סגולי, הדרת-כבוד והחברה הישראלית

תפיסות עולם שונות מגדירות את ערך האדם/כבודו בצורות שונות. בהתאם, מבנים חברתיים שונים מעניקים לאנשים ערך (או זכות לערך) על-פי עקרונות שונים. שיטה חברתית-ערכית אחת היא לקבוע באופן קשיח שלכל בני האדם, באשר הם בני אדם, ערך אנושי אחיד ובלתי משתנה, שאינו תלוי בשום סוג של נסיבות או התנהגות. אני מכנה סוג

⁶ לעיל **שאלה של כבוד**; "חשיבה משפט תרבותית"; "ביוש (shaming)". ראו גם **כבוד אדם וחווה: פמיניזם ישראלי חדש במשפט ובחברה** (הוצאת כרמל, 2007); "אהבה עזה כמוות או הטרדה מאיימת? – תרבות ומשפט, הטרדה מאיימת (stalking), שירת אלטרמן וקולנוע ישראלי בין הדרת כבוד (honor) וכבוד סגולי (dignity): ניתוח של תרבות ומשפט, רומנטיקה ואלומות **משפטים על אהבה** 472 (חנה נוה וארנה בן-נפתלי עורכות, הוצאת רמות, 2005); "אוטופיית הגבריות הציונית וכבוד האדם ב'אלטנוילנד' של הרצל" **הרצל אז והיום: יהודי ישן, אדם חדש?** 209 (בעריכת אבי שגיא, ידידיה שטרן, וחנן מנדל, בר-אילן, מכון הרטמן וכתר, 2008); "כבוד האדם של להט"ב בהקשר התרבותי הישראלי" הצעה פרשנית לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו ולאיסור הטרדה מינית", זכויות הקהילה הגאה בישראל: משפט, נטייה מינית וזהות מגדרית, 2016, עורכים עינב מורנגשטרן, ניב לושנסקי ואלון הראל, נבו, 2016, 259-288; "Zionist and Palestinian Honor and Universal Dignity in Israeli Cinema", *Comparative Sociology*, Volume 15, Human Dignity in Comparative Perspective, 2016, 639-668.

זה של ערך אנושי "כבוד סגולי" (באנגלית - human dignity).⁷ כבודו הסגולי של האדם הוא ערכו של מה שאנו מכנים **אנושי**. ערכו של האנושי, כבודו הסגולי של כל מי ששייך למשפחת אדם וחוה, הוא ערך מוחלט שאינו תלוי בשום משתנה. הוא מתייחס באופן אוניברסליסטי שוויוני לכל אדם מעצם אנושיותו, תמיד, בכל תנאי וללא יוצא מן הכלל.

גילומה המובהק ביותר של השקפת עולם ליברלית-הומנית זו הוא במסמך בין-לאומי שאושר בארגון האומות המאוחדות בשנת 1948: ההכרזה לכל באי עולם על אודות זכויות היסוד של האדם.⁸ ערכה של האנושיות נקבע בהכרזה כאקסיומה מוסרית וחזקה אידאולוגית חלוטה, והוא מכונה human dignity – כבוד סגולי. דברים אלה מבטאים את הציווי הקטגורי הקנטיאני, לפיו לעולם יש לנהוג בכל אדם גם כמטרה (תכלית) בפני עצמה, ולעולם אין לנהוג בשום אדם אך ורק כאמצעי להשגת מטרה (תכלית) שהיא חיצונית לו.⁹ במילים אחרות, **כבודו הסגולי של האדם הוא הערך של הסובייקט האנושי כתכלית שלעולם אינה רק אמצעי, אובייקט, לשימושו של אחר**. מכאן שהתייחסות לאדם המתעלמת מהיותו סובייקט, ומסמנת אותו ואף משתמשת בו אך ורק כאמצעי למטרה שהיא חיצונית לו עצמו כאילו היה חפץ, היא פגיעה בכבודו הסגולי של האדם והיא אסורה.

ההכרזה לכל באי עולם על אודות זכויות היסוד של האדם עושה מהלך חשוב נוסף: עם קביעת הכבוד האנושי הסגולי בתור ערך היסוד של הקהילה הבין-לאומית שאחרי מלחמת העולם השנייה, היא גוזרת ממנו את כל **זכויות היסוד של האדם**. משמעות הגזירה הזו היא כי זכויות היסוד של האדם הן הזכויות שאנו, החברה האנושית, הכרנו בהן כנחוצות לכל חבר במשפחת האדם כדי להבטיח את כבודו הסגולי, כלומר את ערכו של הקיום האנושי ככזה. מכיוון שהזכויות הללו נתפסות כהכרחיות לקיום אנושי בסיסי (שהוא כאמור בעל ערך מוחלט), ההכרזה קובעת כי הן מוחלטות בכל מקום ובכל תנאי, ולעולם אסור לאיש לפגוע בהן בשום צורה.¹⁰ היא אושרה על-ידי מדינת ישראל מיד עם פרסומה, ואומצה בהמשך בכינונו של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו בשנת 1992.

⁷ סוג זה של ערך דומה – אך לא זהה – לסוג נוסף: כבודו של אדם (בתפיסות דתיות) כמי שנברא בצלם אלוהים. אני מכנה ערך זה "הילת כבוד" (ובאנגלית - glory). מכיוון שערך זה שייך רק לתפיסות דתיות, לא אטפל בו כאן.

⁸ לתיאור מפורט של ההתפתחות ההיסטורית שהובילה לאימוץ כבוד האדם כערך היסוד של העולם החדש ראו אצל אריאלי (2002); Eude & Alfredsson (1999); Glendon (2001).

⁹ ציווי זה נשען על הבחנה רעיונית קטגורית בין אובייקטים, חפצים, שנועדו לשמש אחרים זולת עצמם, ובין סובייקטים, לרבות בני אנוש, שהם תכליות העומדות בפני עצמן, מתוך עצמן, לשם עצמן. הציווי הקטגורי של קאנט אוסר לבלבל בין שני סוגי הקיום הללו ולהתייחס לסובייקטים אנושיים כאילו היו אובייקטים. סובייקטים זכאים ליחס ההולם את טבעם (כלומר את היותם "לא-אובייקטים"); הם זכאים ליחס המכיר בהיותם תכליות עצמאיות שלא נועדו לשימושו של אחר. הם זכאים להכרה בכבודם הסגולי (קאנט, 1980).

¹⁰ לגבי חלק מן הזכויות שמקובל לחשוב עליהן כזכויות יסוד, כמו חופש התנועה למשל, ההכרזה קובעת מתי מותר להגבילן. כך, למדינה מותר להגביל את חופש התנועה של אדם ולכלוא אותו אם עבר עברה ונשפט כהלכה, בעיקר כדי למנוע ממנו לשוב ולפגוע בזכויות היסוד של אנשים

שונה בתכלית היא שיטה חברתית-ערכית עתיקה ונפוצה מאוד, המעניקה לכל אדם ערך ביחס לערכם של עמיתיו, על-פי עמידתו של כל אחד מהם בסטנדרטים חברתיים מוכרים. ערך זה, הדרת-הכבוד (honor), הוא יחסי, משתנה, תלוי נסיבות, היררכי ומעמדי. בחברות מסורתיות, מאז שחר ההיסטוריה, הדרת-הכבוד היא העיקרון המארגן אשר מכונן ומבנה את המערך הנורמטיבי, הסדר החברתי וההיררכיה בין חברי הקבוצה, כמו גם את ערכו של כל חבר. מאז סוף המאה התשע-עשרה, שיטת הדרת-הכבוד אומצה גם במישור הלאומי המודרני, והיא משמשת כעיקרון מארגן ביחסים בין-לאומים ומדינות לאום, כמו גם אמת המידה לקביעת ערכו ומעמדו של כל לאום ביחס לכל האחרים, הן בעיני עצמו והן בעיני הקהילה הבין-לאומית. האמור כאן על הזירה החברתית – נכון, בהתאמה, גם לזירה הלאומית.

כל חברת הדרת-כבוד קובעת לעצמה (בין במפורש ובין בהבנה בשתיקה) "קוד הדרת-כבוד". ככל שפרט צובר יותר הדרת-כבוד על-ידי עמידה טובה בכללי הדרת-הכבוד – כך גדלים ערכו ומעמדו. הציות לנורמות של קוד הדרת-הכבוד הוא פעילות מנטלית וחברתית בלתי פוסקת, ולכן התפיסה הרווחת ש"בשביל כבוד צריך לעבוד". מכיוון ש"עוגת" הדרת-הכבוד מוגבלת, המשחק הוא מסוג 'סכום אפס'. כישלון או הכשלה בעמידה בנורמות הדרת-הכבוד של הקבוצה חושף את בושתו של מי שנכשל או הוכשל, שמשמעותה היעדר הדרת-הכבוד. הבושה מכתימה את בעליה ומציינת פחיתות ערך ונחיתות חברתית.¹¹ כמעט בכל חברת הדרת-כבוד, עמידה בדרישות חברתיות להפגין אומץ ונאמנות (לקבוצה) מקנה הדרת-כבוד ומעמד; גילויי פחדנות או בוגדנות – מעטים בושה.

כדי להסיר מעצמו כתם בושה שדבק בו, חבר בקבוצת הדרת-כבוד שחש מבוש מסמן חבר אחר כאחראי להשפלה, ומפעיל כלפיו פעולות גמול ונקמה אשר מעבירות אליו את כתם הבושה ומנקות את הדרת-כבודו של הנוקם. פעולות אלה מהוות גם הרתעה של שאר חברי הקבוצה מפני פגיעה עתידית בהדרת-כבודו של הנוקם. לשם ביצוע פעולות אלה קבוצת הדרת-הכבוד מצפה ממנו "לקחת את החוק בידיו", להתעלם מכל מערכת נורמטיבית

אחרים. על-פי פרשנותי, משמעות הדבר היא שהגבלה כזו של חופש התנועה אינה פוגעת בכבודו הסגולי של האדם, אינה שוללת את ערך האנושיות, כי היא מגבילה חופש תנועה רק במידה המתחייבת כדי להגן על כבודו הסגולי של האדם. לעומת זאת, אסור באיסור מוחלט לפגוע בכבודו הסגולי של האדם בהרעבה של אסיר, עינוי, אינוסו או כל דרך אחרת המכחישה את הערך של אנושיותו.

¹¹ לכאורה צירוף הניגודים "הדרת-כבוד ובושה" כמוהו כצירופים "שוויון ואפליה", "חירות ושעבוד". אך בחברה המקדשת הדרת-כבוד, אי-אפשר לשאוף למיגור הבושה: זו הכרחית כדי להגדיר כל התנהגות על הציר שבראשו הדרת-כבוד ובתחתיתו בושה. השאיפה למזער בושה אינה כללית אלא אישית: כל פרט שואף למזער את בושתו הוא, כלומר להימנע ככל יכולתו מצבירת בושה. בהגדרה, הוא שואף שחברי הקבוצה האחרים יחלקו ביניהם (בלעדיו) את עוגת הבושה.

מגבילה (כמו למשל שלטון החוק או מצוות הדת) ולהשיב לעצמו את הדרת-כבודו בכל מחיר.

בטיפוס האידיאלי של חברת הדרת-כבוד, לחבר קבוצה אין ערך זולת הדרת-כבודו. מי שהדרת-כבודו אובדת לו, נפגעת, מוכתמת או מוטלת בספק – מאבד את עולמו. מכאן החשיבות העצומה והכוח הרב של קוד הכבוד והעמידה בהתנהגויות שהוא מכתוב. חברים בטיפוס אידיאלי של תרבות הדרת-כבוד ייזהרו מבושה, מהשפלה ומביזון יותר מאשר ממות, וינקמו בעולביהם בכל מחיר.

חברות הדרת-כבוד הן בדרך כלל היררכיות, והדרת-הכבוד היא המשאב המאפשר לאדם לטפס במעלה הסולם ההיררכי. כשפלוני מצליח לעמוד בכללי קוד הכבוד, צובר לעצמו הדרת-כבוד ועולה בהיררכיה החברתית – הוא עושה זאת בהגדרה על חשבון כל האחרים, שבהכרח יורדים ביחס אליו. עם זאת, המשחק אינו אינדיבידואלי בלבד: הדרת-הכבוד של כל פרט צובעת גם את המקורבים לו. כשפלוני זוכה בהדרת-כבוד, כל המקורבים לו מתבשמים מהצלחתו, וכשהוא מתכסה בושה גם הם מושחרים. תלות זו יוצרת ערבות הדדית, פיקוח הדדי ומעורבות מתמדת בחיי הסובבים. היא הופכת עימותים אישיים לקבוצתיים.

לרוב, הדרת-הכבוד מובנית כנכס בעל איכות מגדרית גברית מובהקת, ומשחק הדרת-הכבוד נתפס כגברי ושמור לגברים בלבד. למעשה, הדרת-כבוד וגבריות משמשים כמושגים נרדפים. ככל שגבר נחשב הדור-כבוד – כך הוא נחשב גברי יותר, וככל שהוא נחשב גברי יותר – כך הוא נחשב הדור-כבוד. מכאן ההשפעה ההדדית העמוקה של שני המושגים. בחברות פטריארכליות מסורתיות רבות, גבריות מוגדרת ככוללת הפגנת אסרטיביות, עוצמה, ביטחון עצמי, נחישות, דבקות במטרה, מצליחנות, וכיוצא באלה. בחברות כאלה, נהוג להגדיר התנהגויות אלה כמכובדות: נגזרות מנורמות הדרת-הכבוד ומעניקות הדרת-כבוד.

בחברת הדרת-כבוד, סכסוכים הם סכסוכי הדרת-כבוד, כלומר כל סכסוך מפורש במושגי הדרת-כבוד ומשליך על הדרת-הכבוד של הצדדים. סכסוכים אינם מיושבים על-ידי גילוי האמת העובדתית, אלא על-ידי מפגן תחרותי של כוח והדרת-כבוד של הצדדים היריבים. ככלל, יריב שיכול לגייס לעצמו יותר תומכים העומדים מאחוריו, שמפגין עמידה איתנה ("גברית") ואינו ממצמץ או מראה "סימני חולשה" (כמו פקפוק, הודאה באשמה, רגשות אשם, חרטה) – הוא בעל הסיכויים החזקים יותר לנצח בסכסוך. הניצחון אינו נקבע על-ידי בית משפט על-פי ממצאים עובדתיים וסעיפי חוק, אלא על-ידי בני הקבוצה על-פי הקריטריונים האמורים של הפגנת הדרת-כבוד.

בחברה לאומית הדורת-כבוד, הפרטים שואבים את הדרת-כבודם מהשתייכותם הלאומית, ומזדהים עם הדרת-הכבוד או הבושה של קבוצתם הלאומית. חישוב למשל על אוהדים של קבוצות כדורגל לאומית בטורניר בין-לאומי, או על אוהדים של שיר וזמר בתחרות שירים בין-לאומית. אותם כללי התנהגות חלים גם על סכסוכים לאומיים, בין שהם מדיניים, כלכליים או מזויינים. בדרך כלל, מנטליות הדרת-כבוד לאומית ומנטליות הדרת-כבוד בתוך קבוצת הלאום מזינות זו את זו.

בפרסומים קודמים¹² הצגתי את הטעון שהציונות עיצבה את היהדות כתרבות הדרת-כבוד לאומית במתכונת שהייתה מקובלת במרכז אירופה בסוף המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים. הציונים אימצו הגדרה תרבותית-לאומית עצמית זו. עם זאת, המצוקה ההומניטרית הקשה ממנה סבלו יהודים רבים במזרח אירופה, ואשר הייתה אחד המנועים העיקריים לפעילות הציונית, העמיקה את המחויבות הציונית לכבוד הסגולי. במחצית המאה העשרים, שואת יהודי אירופה חיזקה שתי מגמות אלה: היא חידדה מאוד את הרגישות הציונית והישראלית לערכו המוחלט של האדם באשר הוא אדם, וגם העצימה את התשוקה לנקות את כתם ההשפלה הלאומית שהמיטה, בעיני ישראלים רבים, הליכת הנספים "כצאן לטבח". התשוקה לנקות את כתם ההשפלה, לגמול, לנקום, להרתיע ולהשיב את הדרת-הכבוד הלאומית שייכת לעולם המושגים של תרבות הדרת-כבוד.

הסכסוך הישראלי-ערבי המלווה את מדינת ישראל מיום הקמתה, מעצים באופן משמעותי את מנטליות הדרת-הכבוד הלאומית. כבר מראשיתו קיבל סכסוך לאומי זה צביון של "נקמת דם", שהיא דפוס התנהלות טיפוסי לתרבות הדרת-כבוד. מושגים של הרתעה, תגמול ונקמה, הכחשת כאב או חולשה והפגנת כוחניות לשם צבירת יתרון מול היריב, השייכים כולם לארסנל של תרבות הדרת-הכבוד, השתרשו בחברה הישראלית ומתבטאים בכל תחומי החיים. רק בראשית שנות התשעים של המאה העשרים, כאשר דומה היה שהמצב הביטחוני מתייצב ושנשקף לחברה הישראלית אופק של שלום וביטחון, כוננה הכנסת את חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו (תחילה בשנת 1992, ושוב בשנת 1994). חוק היסוד, שהרשות השופטת הכירה בו מיד כמגילת זכויות האדם הישראלית, מציב את כבוד האדם כערך הליבה של מדינת ישראל, של החברה הישראלית, ושל שיטת המשפט הישראלית.

¹² ראו הערה 6.

מאז כינונו של חוק היסוד, חלקים בחברה הישראלית שאפו לחזק את המחויבות הישראלית לכבוד האדם – גם, או במיוחד – על חשבון כרסום במנטליות הדרת-הכבוד הישראלית, החברתית והלאומית. במאמרים וספרים קודמים, הצגתי את המתח ששרר בשני העשורים שאחרי כינון חוק היסוד בין שתי המגמות: זו של המשך הדבקות במנטליות הדרת-הכבוד הלאומית, ולעומתה הניסיון להחליש מנטליות זו ולהגביר את המחויבות החברתית לכבודו הסגולי של האדם ולכבוד המחיה. נושאי הדגל של מגמת השינוי היו שופטים ועורכי דין, ובראשם שופטים בבית המשפט העליון. יותר מכולם, נשיא בית המשפט העליון (בדימוס) פרופסור אהרון ברק הרבה להשתמש בערך כבוד האדם ולהחיל את חוק היסוד על מקרים שבאו בפניו.¹³ כך היו מערכת המשפט והשיח המשפטי הנקוט בידה לשופרה של המגמה להחליש את שיח הדרת-הכבוד הלאומי ולחזק את אחיזתם של הכבוד הסגולי, כבוד המחיה וזכויות האדם הנגזרות מהם.

כינונו של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו סימן, אם כן, נקודת תפנית ביחסי הכוחות בין תרבות הדרת-הכבוד הישראלית לבין המחויבות לכבוד הסגולי ולזכויות האדם האוניברסליות הנגזרות ממנו. ואולם עשרים ושבע שנים מאוחר יותר, בשלהי העשור השני של המאה העשרים ואחת, תהליכים ואירועים חברתיים רבים מעידים על נסיגה מתרבות הכבוד הסגולי והתחזקות מנטליות הדרת-הכבוד. ארבעה התהליכים והאירועים המוצגים להלן מגלמים מגמה זו.

דה-הומניזציה של מבקשי המקלט ("מסתננים")

בישראל חיים כמה עשרות אלפי שוהים זרים לא מוסדרים ממדינות אפריקה, חלקם מבקשי מקלט שנכנסו לישראל מסוף שנות התשעים של המאה העשרים ועד שנת 2012, שבה הושלמה בנייתה של גדר הגבול עם מצרים. רבים מהם הגיעו לישראל במנוסה ממלחמות אזרחים, מעשי טבח, מידבור, רעב וסכנות חיים.¹⁴ על-פי האמנה בדבר מעמדם של פליטים משנת 1951,¹⁵ שבאה לעולם בעקבות מלחמת העולם השנייה וישראל השתתפה בניסוחה והייתה מן המדינות הראשונות לאשררה בשנת 1954, אין לגרש פליט למדינה שבה אורבת סכנה לחייו או חירותו, ויש להבטיח לו את זכויות האדם הבסיסיות, האוניברסליות, הנגזרות מכבודו הסגולי (חופש תנועה, אפשרות לעבודה, שוויון ללא אפליה על בסיס דת, גזע או מין, וכדומה). יש להתייחס אליו כאל חבר במשפחת אדם וחובה ולהעניק לו יחס אנושי.

¹³ ברק היה מהוגי חוק היסוד ומקדמיו (ברק, 2014).

¹⁴ להצגה רחבה של סוגיית מבקשי המקלט בכלל ובישראל בפרט, אשר מתייחסת לכל הנקודות העובדתיות המוצגות בסעיף זה, ראו קריצמן-אמיר, 2015.

¹⁵ UNHR (12.2010) Convention And Protocol Relating To The Status Of Refugees

מדינת ישראל נמנעה מאז ומעולם מלהסדיר בחוק או בנהלים את מעמדם וזכויותיהם של מבקשי המקלט, ולמעשה בחרה להתעלם מקיומם, כמו מקיומם של שאר השוהים הזרים הלא מוסדרים. עד שנות ה-2000, מעט השוהים שהגישו בקשות מקלט טופלו על-ידי נציבות האו"ם לפליטים ונקלטו במדינות מערביות אחרות. רק בשנת 2001 נוסח "נוהל הטיפול במבקשי מקלט מדיני בישראל", ורק בשנת 2009 לקחה על עצמה המדינה את מלוא הטיפול בבקשות מקלט. בשנים שחלפו מאז, הממשל מערים קשיים על עצם האפשרות להגיש בקשות, בקשות שמוגשות כמעט שאינן נידונות, ורובן המוחלט של אלה שכן נידונות אינו מאושר,¹⁶ זאת אף שהמדינה מכירה בכך שלמרבית המבקשים אכן נשקפת סכנה בארצות מוצאם, ולכן אינם בני החזרה אליהן. מאז שנת 2012 הפך יחס ההתעלמות הפסיבי כלפי השוהים הזרים הלא מוסדרים למאבק אקטיבי לסילוקם מן הארץ. בשנת 2012 אישרה הכנסת הצעת חוק ממשלתית שנועדה לאפשר כליאתם של מבקשי המקלט (יחד עם שאר השוהים הלא מוסדרים), לתקופה ארוכה עד לגירושם.¹⁷ החוק שנחקק לא הבחין בין פליטים ומבקשי מקלט לבין שוהים לא חוקיים אחרים (לרבות מהגרי עבודה), התייחס לכולם כאל "מסתננים" (ביטוי אנכרוניסטי בעל קונוטציה שלילית ומאיימת),¹⁸ וקבע שבטרם גירושם ניתן להחזיקם כלואים שלוש שנים או אף יותר, ללא הגבלה. המדינה ייעדה את מתקן "סהרונים" למימוש הכליאה ההמונית. בית המשפט העליון בשבתו כבג"צ, בהרכב של תשעה שופטים שבראשו הנשיא (אשר גרוניס), פסל בסוף שנת 2013 את ההוראות שנחקקו, בקביעה כי הן פוגעות באופן בלתי מידתי בכבוד האדם וחירותו וזכויות האדם הבסיסיות.¹⁹ בתגובה מיידית שבה הכנסת ואישרה הצעת חוק ממשלתית חדשה, מרוככת מעט, המקצרת את תקופת המאסר לשנה אחת, שאחריה יועבר העצור למתקן "חולות", שהוגדר כמתקן שהייה פתוחה, לתקופה של עד שלוש שנים.²⁰ גם חקיקה זו בוטלה בעתירה לבג"צ, משום הפגיעה הלא מידתית בכבוד האדם, חירותו וזכויותיו,²¹ ובתגובה אישרה הכנסת מיידית, בשלישית, הצעת חוק ממשלתית נוספת, על פיה יועברו למתקן "חולות" מבקשי מקלט לתקופה של עד עשרים חודש. בהתערבות

¹⁶ דוח מבקר המדינה 68 ג 2018: מעמ' 149.

¹⁷ מוקד סיוע לעובדים זרים. "עד שייאטם ליבנו הליכי מקלט בישראל". (11.1.14).

¹⁸ "מסתננים" היו אנשי הפדאיון שחדרו לשטח ישראל בשנות החמישים של המאה העשרים. אף שחלקם ניסו לשוב לבתיהם ולמשפחותיהם, הם נתפסו כאויב מסוכן, והחוק למניעת הסתננות (עבירות שיפוט) התשי"ד-1954, נחקק כדי לאפשר התמודדות תקיפה איתם.

¹⁹ בג"ץ 7146/12 נג'ט סרג' אדם ואח' נ' הכנסת ואח'. נבו, 16.9.2013.

²⁰ חוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (תיקון מס' 4 והוראת שעה), התשע"ד-2013, ס"ח 2419 מיום 11 בדצמבר 2013.

²¹ בג"ץ 7385/13 זרי גבריאל ואח' נ' הכנסת ואח' (ניתן ביום 22.9.14).

נוספת, בג'צ קיצר תקופה זו לשנה אחת עד לחקיקה נוספת.²² למרות שהמדינה טענה בפני בג'צ שמטרת החזקתם של השוהים במתקן "חולות" איננה להפעיל עליהם לחץ לעזוב את הארץ, הממשלה השתמשה בחוק ובכליאה כדי להפעיל מבצע "עזיבה מרצון" למדינות שלישיות (רואנדה ואוגנדה), ואלפים מבין השוהים אכן עזבו.

לצד מעשי החקיקה, חברי כנסת וממשלה המשיכו במסע הכפשה, התלהמות והסתה, שהחל בשנת 2010, לפני שהוקמה הגדר בגבול הדרום, נגד מבקשי המקלט וכלל השוהים הזרים הלא מוסדרים. בשנים אלה, מסע ההכפשה הורחב והוחל גם על בית המשפט העליון ותרבות כבוד האדם שהוא מייצג, ונגד חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. נבחר ציבור לא היססו להסיר כל רסן, תוך שהם עושים דמוניזציה הן של כלל השוהים הזרים בישראל והן של מערכת המשפט המחויבת לכבוד האדם.²³ בהשראת התבטאויותיהם הבוטות של נבחר הציבור, אזרחים הרשו לעצמם להתייחס אל עשרות אלפי בני האדם הזרים כאל סכנה קיומית שיש למגרה ולהיפטר ממנה בכל מחיר.²⁴

תהליך הדה-הומניזציה הגיע לשיאו בסוף שנת 2017, כאשר הממשלה, מתוסכלת מהחלטות בג'צ, החליטה ששוהים לא מוסדרים, כולל מי שמבקשים מקלט כפליטים, יגורשו מהארץ, גם בכפייה, למדינה שלישית (כלומר מדינה אפריקאית שאינה זו ממנה נמלטו), או שייכלאו במתקן "סהרונים".²⁵ ככל הנראה, הממשלה הגיעה להסדר עם רואנדה ואוגנדה לפיו הן יקלטו את המגורשים מישראל תמורת תשלום של אלפי דולרים לכל מגורש.²⁶ ארגוני זכויות אדם וחברי כנסת מן האופוזיציה בדקו ופרסמו שתנאי החיים הצפויים למגורשים במדינות אלה ירודים ביותר ויש סכנה ממשית של פגיעה בזכויות האדם הבסיסיות שלהם.²⁷ סכנה גדולה עוד יותר לזכויות האדם של מבקשי המקלט נשקפה מכך שהם יוחזרו בעל כרחם למדינות המוצא שלהם. הביקורת העזה שנמתחה על החלטת הממשלה לגרש בכוח שוהים לא מוסדרים לאוגנדה ורואנדה חיזקה את סירובן של המדינות

²² שמו של החוק החדש תוקן לחוק למניעת הסתננות ולהבטחת יציאתם של מסתננים מישראל (תיקוני חקיקה והוראות שעה), התשע"ה-2014, ס"ח 2483, 17.12.15.

בג'צ 8665/14 טשומה נגה דסטה ואחרים נ' הכנסת ואחרים (ניתן ביום 11.8.15).
²³ א' ליאור וש' סיידלר: "סער: לבחון תיקון חוק יסוד כבוד האדם וחירותו באופן שיגביל התערבות בג'צ". **הארץ** (22.9.14).

מ' אזולאי וע' אפרים: "רובג קראה למסתננים סרטן: 'המצב מעודד אלימות'". **Ynet** (24.05.12).

²⁴ נ' ברנר וב' פיילר: "מהומה ועצורים בהפגנה בדרום ת"א: זרים הותקפו". **Ynet** (23.5.12).
ע' אפרים, ב' פיילר ונ' ברנר: "צעקו לך לסודן" והכו, חשבתו שרוצים להרוג אותי". **Ynet** (24.5.12).

²⁵ נוהל הרחקה למדינות השלישיות 10.9.0005 (30.1.18).

²⁶ ב' רביד: "פרסום ראשון: ישראל תשלם לרואנדה 5,000 דולר עבור כל מבקש מקלט שתגרש לשטחה". **נענע 10** (19.11.17). באפריל 2018, אחרי הכחשות גורפות, אוגנדה אישרה את נכונותה לקלוט 500 פליטים, לטענתה לא תמורת תשלום. עמיחי שטיין "אוגנדה אישרה: מוכנים לקלוט 500 מבקשי מקלט מישראל". **כאן** (13.4.18).

²⁷ י' צור וש' זילבר: "דרך הייסורים של מבקשי המקלט שהועברו לאפריקה". **הארץ** (24.11.17).

הללו לקלוט מגורשים בכוח, ולסיכול תוכנית הממשלה.²⁸ התפתחות זו הולידה מסע שיסוי נגד ה"מסתננים" וכל מי שנתפס כעומד לצידם (מערכת המשפט, ארגוני זכויות האדם, הקרן החדשה, התקשורת).²⁹ השיח המתלהם הכיל ביטויים השוללים את צלם האנוש של השוהים הזרים, וקוראים תיגר על "שלטון המדכא" של זכויות האדם, שמעדיף, לכאורה, זרים על "אנשינו", וחוטא באהבת הזר עד כדי בגידה "בנו".³⁰

תהליך מתמשך זה מכיל במובהק ובמפורש את דינמיקת יחסי הגומלין בין סוגי הכבוד שמאמר זה מציג. עמדת הממשלה והתומכים הרבים בה קוראת תיגר מפורש על המחויבות לכבודו הסגולי של האדם ולזכויות האדם האוניברסליות, על מערכת המשפט המגנה על זכויות אלה, על חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, ועל כל גורם חברתי, ציבורי או פוליטי שסומן כמצדד בשוהים הזרים, בכבודם הסגולי ובזכויות היסוד שלהם. המאבק המוצהר נגד הכבוד הסגולי ותומכיו נוהל בשם הדרת-הכבוד הלאומית: בשם יהדותה של ישראל, שלכאורה הועמדה בסכנת חילול על-ידי שהייתם של עשרות אלפי הזרים,³¹ ובשם ריבונותה ועצמאותה של המדינה, שהוצגו כזכותה לפעול בשטחה ככל העולה על רוחה (כמו "גבר גבר").³² לשיח הדרת-הכבוד הלאומית הצטרף גם שיח הדרת-כבוד עדתי: דוברים שהציגו את עצמם כמייצגי תושבי דרום תל-אביב (אזור בו מתגוררים מרבית השוהים הזרים, משום שהמדינה מנעה מהם להתגורר באזורים אחרים), העלו את הטענה שמי שמתיימרים לפעול למען כבוד האדם וזכויות האדם הם למעשה אשכנזים המבקשים להשפיל את התושבים המזרחיים של דרום תל-אביב ולבזותם על-ידי שיכונם של אפריקאים שחורים בשכונותיהם.³³ על-פי נרטיב זה, מאבק התושבים נגד הזרים הוא על הדרת-כבודם הקבוצתית, שהיא עדתית, ובתוך כך גם על הדרת-הכבוד היהודית הלאומית.

מעבר לשיח הגלוי והמפורש נגד הכבוד הסגולי ובעד הדרת-הכבוד הלאומית והעדתית, גם הדינמיקה של התנהלות הממשלה ותומכיה מבטאת במובהק מנטליות של הדרת-כבוד. ככל שבית המשפט העליון כבל את הרשויות המחוקקת והמבצעת לכבוד האדם, חירותו וזכויותיו הבסיסיות (כלומר לחוק היסוד) – כך חשו חברי כנסת וממשלה

²⁸ ג' שלמור: "אוגנדה: אין הסכם גירוש עם ישראל". **מאקו** (4.4.18).
תוכנית חלופית, שחלק מן השוהים הלא מוסדרים ייקלטו במדינות בטוחות, בוטלה על-ידי ראש הממשלה, בנימין נתניהו, בלחץ מי שטענו שהיא חלקית מדי, ואינה מסלקת את כלל הזרים מן המדינה.

מ' אזולאי וא' אלון: "נתניהו התקפל: משעה את יישום הסכם המסתננים". **Ynet** (3.4.18).
²⁹ א' לוי: "חשיפה: אלה הארגונים שמעבירים את כספי הצדקה שלכם למסתננים". **מידה** (21.12.17).
"שיירקבו בחולות" **קרן ברל כצנלסון** 30.12.15.

ע' רוזנברג: "תושבי דרום ת"א הפגינו מחוץ לבית נשיאת העליון". **Ynet** (26.08.17).
³¹ עמוד הפייסבוק של בנימין נתניהו ובו הוא מאשים את הקרן החדשה לישראל כמי שגרמה לממשלת רואנדה לסגת מההסכם כאשר מטרתה היא מחיקת הצביון היהודי של ישראל (3.4.18).

³² ק' ליבסקינד: "הקמפיין נגד גירוש המסתננים בנוי על ערימה ענקית של שקרים". **מעריב** (3.2.18).
³³ ל' פרג: "ישראל השנייה והמדינה השלישית". **דבר ראשון** (24.2.18).

מושפלים ומבוזים, וניסו ביתר שאת לנקום את עלבונם ולנקות את הדרת-כבודם על-ידי חקיקה חוזרת ונשנית והחלטות ממשלה שיוכיחו לציבור את ניצחונם ועליונותם על בית המשפט. נבחרי ציבור אלה לא התייחסו להכרעות בג"צ כאל החלטות ענייניות המגלמות את שלטון החוק, ולא דיברו על פעולותיהן של שלוש הרשויות ככפופות למבנה מדיני של בלמים ואיזונים הדדיים. מתוך התבטאויותיהם עולה שהם תפסו את החלטותיהם כמבטאות את הדרת-כבודם, ואת ההחלטות השיפוטיות כמפגן הדרת-כבוד כוחני של בית המשפט העליון, שנועד לבייש ולהשפיל את הרשויות האחרות כדי להתנשא עליהן ולהתחזק למולן. מן הדברים עולה שנבחרי הציבור הללו תפסו את החלטות בג"צ כצעדים במאבק מסוג 'סכום אפס', שבו אחד הצדדים בהכרח מתחזק על חשבון השני. לכן למול החלטות בג"צ המבטלות הליכי חקיקה, הושמעו איומים לקיצוץ סמכויות מערכת השפיטה בכלל ובית המשפט העליון בפרט.³⁴ חברי הרשות המחוקקת והמבצעת ניהלו מעין "נקמת דם" עם בית המשפט העליון.

במקביל, בית המשפט העליון וכל המצדדים בעמדתו הואשמו על-ידי נבחרי ציבור בבגידה בקולקטיב, העדפת "מסתננים" על פני בני הקבוצה, וקידום אינטרסים זרים (זכויות אדם אוניברסליות) המאיימים על עצמאות הקבוצה ומעמדה כשליטה בלעדית על עצמה. בהקשר זה מתבהר שעצם השימוש בכינוי "מסתננים" מכיל לא רק זיהוי של השוהים הזרים עם אויבים היסטוריים, אלא גם הבנייתם כמי שבמעשה הפלישה והחדירה שלהם אל תוך הקולקטיב, תוך ביזוי הגדרתו העצמית ושליטתו בגבולותיו, פגעו בהדרת-כבודו והעטו עליו קלון. בעולם של הדרת-כבוד, התנהגות כזו מחייבת הפגנת נאמנות קבוצתית והתגייסות נגד הזר המאיים בהשפלה.

במקביל לתהליך הפקעת אנושיותם של שוהים זרים בישראל בשם הדרת-הכבוד הישראלית היהודית, התרחשו תהליכים דומים גם ביחס לאזרחי ישראל הפלסטינים ותושבי השטחים הכבושים. תהליכים אלה הגיעו לשיאם בהפחדת הציבור היהודי שקבוצת האזרחים הערבים, שהיא בבחינת גיס חמישי, תשתלט, באמצעות הבחירות לכנסת, על השלטון;³⁵ בחידוש המדיניות של הריסת בתיהן של משפחות פלסטינים שהואשמו בביצוע טרור ביהודים;³⁶ בקידום חקיקה שתאפשר גירוש בני משפחות כאלה;³⁷ בדרישה לחוקק

³⁴ ל' אדמקר: "בבית היהודי מקדמים מחדש את 'פסקת ההתגברות' בנוסח הממוקד במסתננים". וואלה (18.6.18).

³⁵ בנימין נתניהו: "שלטון הימין בסכנה חייבים לצאת ולהצביע מחל". **Youtube** (17.3.15).

³⁶ ר' חובל: "בג"צ דחה את העתירה נגד מדיניות הריסת בתי מחבלים". **הארץ** (31.12.14).

³⁷ ל' ליס: "החוק לגירוש משפחות מחבלים עבר בקריאה טרומית". **הארץ** (19.12.18).

עונש מוות למחבלים.³⁸ תהליכים ראויים לניתוח עצמאי ומקיף שיריעתו של מאמר זה קצרה מלהכיל.

זילות מעמדה של מערכת המשפט מזוהה עם כבוד האדם

תהליך דחיקתם של השוהים הזרים אל מחוץ למשפחת אדם וחוה, שהוצג בסעיף הקודם, מדגים כיצד הוחלש מעמדם של מערכת המשפט בכלל, ושל בית המשפט העליון בפרט (ובמיוחד בשבתו כבג"צ) במסגרת מאבקי הדרת-כבוד שהכריזו חברי כנסת וממשלה על כבוד האדם וזכויות האדם הבסיסיות. תהליך דומה התרחש סביב זכות היסוד לחופש הביטוי, לרבות החופש האומנותי. חברי כנסת וממשלה ניסו שוב ושוב לצמצם זכויות יסוד אלה, בתי המשפט ושומרי סף נוספים (כמו היועץ המשפטי לממשלה וסגניו) הגנו על חופש הביטוי וביטלו החלטות פוגעניות, ונבחרו הציבור שחשו מושפלים תקפו את בתי המשפט כדי לנקום את עלבונם, לגמול לבתי המשפט על-ידי השפלתם, ולהשיב לעצמם את הדרת-כבודם האבודה. גם כאן, חלק מן הרטוריקה של נבחרו הציבור מנמקת את הפגיעה בכבוד האדם בצורך להגן על הדרת-הכבוד הלאומית,³⁹ ומציגה את בתי המשפט ושומרי הסף האחרים כבוגדים המשרתים אינטרסים זרים ומסכנים בנאמנותם הכפולה את הקבוצה.

תהליך זה עלה לדרגה חדשה כאשר במאי 2015 בג"צ פסק שזכויות הקניין של פלסטינים וההגנה על כבוד האדם שלהם מחייבים להרוס בתים שנבנו בהתנחלות בית-אל על מקרקעין בבעלות פלסטינית. בתגובה, חבר הכנסת מוטי יוגב מהבית היהודי הכריז כי "יש לעלות עם דחפור די-9 על בית המשפט העליון ולהרוס אותו".⁴⁰ אמירה חסרת תקדים זו אומנם הייתה ייחודית בחומרתה, אך לא יוצאת דופן על רקע התבטאויות של חברי כנסת מן הקואליציה. איילת שקד, שמונתה במאי 2015 לתפקיד שרת המשפטים, הצהירה שמטרתה, כשרה הממונה על מערכת המשפט, לחולל מהפכה שתשנה את צביונה. מטרת המהפכה, במילותיה של השרה, למנות שופטים "שמרנים", שיסייגו את אופייה ה"ליברלי"

³⁸ ל' ליס, נ' לנדאו וי' קובוביץ: "חוק עונש מוות למחבלים אושר בקריאה טרומית בכנסת". **הארץ** (3.1.18).

³⁹ "ההחלטה להשאיר בארץ את הסטודנטית שפועלת בגלוי נגד מדינת ישראל, היא חרפה", **כתב**. "היכן הכבוד הלאומי שלנו? גם בארה"ב היא הייתה מעזה לפעול נגד המדינה ולדרוש להישאר וללמוד בה? אבדוק כיצד למנוע הישנות מקרה כזה" ציוץ בטוויטר של שר הפנים אריה דרעי המצוטט בכתבה: נעה לנדאו: "בית המשפט העליון קבע: לארה אל-קאסם תשוחרו ותוכל להיכנס לארץ" **הארץ** (18.10.18).

לארה אל-קאסם היא סטודנטית אמריקאית שהגיעה באוקטובר 2018 ללימודים אקדמיים באוניברסיטה העברית בישראל, אך משרד הפנים מנע את כניסתה למדינה בנימוק כי הייתה בעבר פעילת BDS. אל-קאסם פנתה לערכאות ערעור על החלטת משרד הפנים. שתי הערכאות הראשונות דחו את ערעורה, אך בית המשפט העליון קיבלו והתיר את כניסתה לישראל.

⁴⁰ א' בנדר, ד' סומברג וק' אלדד: "סערה בימין: יש לעלות עם דחפור די-9 על בית המשפט העליון ולהרוס אותו". **מעריב** (29.7.15).

של מערכת המשפט.⁴¹ במושגי הכבוד, מטרת המהפכה היא להגביל את טיפוח זכויות האדם הנגזרות מכבודו הסגולי על-ידי מערכת המשפט. במקום הקניית זכויות אדם והגנה עליהן, שופטים "שמרנים" נועדו לשמר את הסדר החברתי שקדם לחקיקתו של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, כלומר לחזק את מבני הדרת-הכבוד החברתיים, הלאומיים והכלכליים.

בינואר 2019, עם התפזרות הכנסת, שרת המשפטים הודיעה שהשיגה את מטרתה. במקביל למאבק במערכת המשפט כמקדמת חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, נבחר ציבור השתלחו במערכת המשפט גם מטעמים נוספים, כמו עמידתה על זכויות הציבור למשאבי טבע,⁴² ועל שלטון החוק. עמידתה של מערכת המשפט על שלטון החוק בישראל הקפיצה עליה בשנת 2006, את חמתו של נשיא המדינה משה קצב, אשר הועמד לדין בגין עבירות מין, מספר שנים מאוחר יותר את חמתו של ראש הממשלה אהוד אולמרט, שהועמד לדין בגין שחיתות, וממחצית העשור השני של המאה העשרים ואחת את חמתו של ראש הממשלה בנימין נתניהו. ראשי מדינה אלה (כמו נבחר ציבור זוטרים יותר) ניצלו את מעמדם הציבורי כדי לתקוף את מערכת המשפט, להאשימה במשוא פנים, להבאיש את ריחה ולהוריד את קרנה. מתקפות אלה החלישו מאוד את המערכת שנתפסת מאז ראשית שנות התשעים של המאה העשרים כנושאת דגל כבוד האדם וזכויותיו. במקביל, ככל שהמערכת בוזתה והושפלה בשיח הציבורי, כך התחזקה אחיזתו של שיח הדרת-הכבוד, שביזוי והשפלה שייכים לארגז הכלים שלו.

פוליטיקה של האדרת המנהיג ונאמנות לו

אזרחים רבים העריצו את ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל, דוד בן גוריון, וראש הממשלה מנחם בגין זכה ליחס דומה מצד תומכיו. ואולם בעשור השני של המאה העשרים ואחת, ראש הממשלה בנימין נתניהו דורש במפגיע מחברי ממשלתו, מחברי מפלגתו ומכלל אזרחי המדינה נאמנות מוחלטת ההולמת מנטליות של הדרת-כבוד קיצונית. ראש הממשלה מציג את עצמו לציבור הישראלי כמי שאויבים מבית, אויבי "העם" (התקשורת, מערכת המשפט, השמאל, הקרן החדשה) רודפים אותו ואת בני ביתו, משפילים אותם ורומסים את הדרת-כבודם. בכך, לשיטתו, הם פוגעים בהדרת-הכבוד של כל מי שהוא מייצג כראש המפלגה וראש הממשלה. הם פוגעים בהדרת-הכבוד הקבוצתית, ומאדירים את עצמם ואת מעמדם. התגובה הראויה היא, לכן, להתלכד סביבו ולעמוד לימינו כחומה בצורה, בלי קשר לשאלות האם העובדות המוצגות נגדו נכונות, או אם יש בהן משום התנהגות לא הולמת או

⁴¹ א' אהרון: "רוצה שופטים שמרניים ולא אקטיביסטיים". ערוץ 7 (1.5.16).
⁴² ד' סומברג: שטייניץ על ביטול מתווה הגז: "החלטה אומללה". יחימוביץ: "ניצחון סוחף ועצום". מעריב (27.3.16).

עבירות פליליות. לשיטתו, כל תגובה שאינה תמיכה מלאה ומוחלטת היא בבחינת בגידה, הן בו, הן במחנה הפוליטי שהוא מייצג (הימין), והן בעם, וראויה להוקעה חריפה.⁴³

הנרטיב של ראש הממשלה מעורר תמיהה – שלא לומר פלצות – בקרב מי שבוחנים אותו ביחס לשיח המושתת על מחויבות לשלטון החוק, השוויון בפני החוק, חופש הביטוי, חופש התקשורת, מחויבותם של נבחרים ציבור לבוחריהם, וחשיבות הביקורת. במסגור ערכי זה, הנרטיב של ראש הממשלה איננו קוהרנטי וכמעט חסר פשר. אלא שמסגור זה אינו נכון להבנת עמדתו של ראש הממשלה, המתיישבת להפליא עם תרבות של הדרת-כבוד מסורתית. בתרבות כזו, המנהיג הוא המייצג את הקבוצה, וככזה, הדרת-כבודו היא הדרת-כבודה. על כל חבריה להבטיח הדרת-כבוד זו ולחזקה בכל מחיר. חשיפת קלונו של המנהיג, בלי קשר לשאלות של אמת, צדק או משפט, משפילה את הקבוצה כולה ובכך פוגעת בה קשות ומסכנת אותה. היא מקטינה את כושר ההרתעה שלה ומחזקת את אויביה. מי שנוהג כך בוגד בקבוצה ובתרבותה וראוי להוקעה ולהוצאה אל מחוץ למחנה. מי שנאמן לקבוצה, לערכיה ולביטחונה - יחזק את המנהיג ועימו את הקבוצה, על-ידי הבעת אמון מוחלט.

זאת ועוד: במסגרת תפיסת עולם זו, "ניצחון", שהוא ניצחון של הדרת-כבוד, אינו נקנה בראיות מעל לכל ספק סביר, עדי מדינה והחלה של סעיפי חוק על עובדות מוכחות. הוא נקנה בגודל המחנה המוכן להתייצב לימינך ולהגן על הדרת-כבודך מפני ביזוי והשפלה. ככל שמספרם של התומכים גדול ממספר המוקיעים – כך גדול הניצחון: ניסיון הביוש נכשל, והדרת-הכבוד מובטחת. לכן, במסגרת מנטליות זו, פניותיו של ראש הממשלה אל הציבור הגיוניות לחלוטין: הוא קורא לגייסות רבים ככל האפשר להתייצב לצידו, בידיעה שהתייצבותם תבטיח את ניצחונו.

שיח הדרת-הכבוד הבוטה של ראש הממשלה מזכיר את אלה של אריה דרעי, שקרא לתומכיו לתמוך בו בלי קשר למעשיו ופליליותם,⁴⁴ ושל משה קצב, נשיא המדינה לשעבר, שנהג באופן דומה כשהואשם בעבירות מין חמורות רבות. אולם המערכה של בנימין נתניהו היא הממושכת והמצליחה ביותר. לכן היא חסרת תקדים בחיזוק שיח הדרת-הכבוד הישראלי ובקעקוע השיח שכנגד: זה של שלטון החוק, לרבות חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו.

⁴³ ר' חובל וי' לים "נתניהו בסרטון חדש: 'כתב אישום נגדי – כניעה של היועמ"ש לשמאל ולתקשורת". **הארץ** (19.1.19).

⁴⁴ לים: "נתניהו על סער: 'רקח תרגיל חתרני כדי שלא אהיה ראש הממשלה". **הארץ** (24.10.18).
 ח' לוינסון: "נתניהו פועל נגד גרעון סער בפריימריז; סער: הוא ממחזר עלילת כזב". **הארץ** (3.2.19).
⁴⁴ א' מרסיאנו: "דרעי: 'אין לי ציפיה ממערכת החוק לצדק או ליושר". **Ynet** (24.9.03); גילת, 2012.

חקיקתו של חוק הלאום

לא בכדי נתפס חוק הלאום כגולת הכותרת של הישגי ממשלת נתניהו. חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי,⁴⁵ שנחקק בקיץ 2018 אחרי עשור של מאבק, מכיל בעיקר סעיפים הצהרתיים בנושאים שכבר מוסדרים בחוקים אחרים (כמו דגל המדינה, המנונה, בירתה). הפגיעה במעמדה של השפה הערבית, והורדתה משפה רשמית לשפה בעלת מעמד מיוחד, היא אולי ההוראה היחידה שהיא בעלת משמעות מעשית ממשית.⁴⁶ יחד עם זאת, הצהרתו של חוק היסוד היא ברורה וצלולה: כבוד האדם כבר אינו נהנה ממעמד חוקתי בלעדי ועליון; הדרת-הכבוד הלאומית קיבלה מעמד חוקתי מקביל, וכך ערכה עלה ביחס לזה שלו, ואילו ערכו ירד ביחס לזה שלה. יתירה מזאת: הדרת-הכבוד הלאומית זכתה לנצח במושגי שיח הדרת-הכבוד, שאחיזתו בשיח הישראלי גברה. גם הפגיעה האופרטיבית בשפה הערבית היא בבחינת השפלת "האחר" הלאומי והאדרת הלאומיות היהודית.

תומכיו הרבים של חוק הלאום שבו והדגישו שמטרתו סמלית: "לאזן" את חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, ולסייג את שיח הזכויות שהוא הוליד. לשיטתם, אם מאז שנת 1992 בתי המשפט, ובראשם בית המשפט העליון, מחילים את כבוד האדם כ"ג'וקר" הגובר על כל שיקול אחר ומחייב העדפה של זכויות אדם על פני טובת הקולקטיב היהודי, מעתה יצטרכו לאזן את כבוד האדם וזכויותיו ולהעניק משקל יתר לטובת הלאום.⁴⁷ בתוך כך, חוק הלאום נתפס כמכיל גם ניצחון של הרשויות המחוקקת והמבצעת על הרשות השופטת ובית המשפט העליון. לדעת המצדדים בחוק הלאום, בית המשפט העליון, בעיקר בשבתו כבג"צ, התנשא על המחוקקים והממשלה והחיל את זכויות האדם כאוות נפשו; מעתה יהיה עליו לציית לרשויות האחרות, שהוכיחו את עצמתן ועליונותן, ולסייג את זכויות האדם, שהוא אבירן, בשיקולים של הדרת-כבוד לאומית. פורום קהלת הוא מכון חשיבה וניסוח הצעות חוק המפתח את האידיאולוגיה הלאומנית והשמרנית לכללית שמפלגות הימין מצדדות בה ומקדמות בחוקים שהן מחוקקות. פורום זה, שנטל חלק פעיל בניסוח חוק הלאום, הציג את הצעתו כך:

⁴⁵ חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי ס"ח התשע"ח, 898.

⁴⁶ סעיף 7 נועד לאפשר ולעודד הקמתם של ישובים ליהודים בלבד. בסופו של דבר הסעיף שנחקק קובע כי "המדינה רואה בפיתוח התיישבות יהודית ערך לאומי, ותפעל על מנת לעודד ולקדם הקמה וביסוס שלה". כשלעצמו זהו נוסח לקוני וכמעט חסר פשר, המצהיר את מה שמתרחש בפועל מאז קום המדינה. פרשנות שיפוטית לאומנית יכולה לצקת לסעיף משמעות מפלה. ואולם שופטים "שמרנים" אינם אמורים לצקת לסעיפים תכנים שאינם מופיעים בהם במפורש. לכן בשעת כתיבתם של דברים אלה לא ניתן עדיין לומר האם הסעיף יוליד הפליה לרעה של לא יהודית בהקשר של התיישבות.

⁴⁷ מבחינה עובדתית, בתי המשפט בישראל מעולם לא התייחסו לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו כחזות הכול, ופעמים רבות מאוד העדיפו את מה שהם תפסו כטובת המדינה על פני הבטחת זכויות האדם. בוודאי בכל הנוגע לזכויותיהם של הפלסטינים (Kretzmer, 2002).

ההצעה [הצעת החוק] מבקשת לתת לחוק יסוד הלאום מעמד שווה לזה של חוק יסוד כבוד האדם וחירותו. המשמעות היא שכאשר ידונו באירוע כמו בגן איחוד המשפחות יאזן בית המשפט בין היותה של ישראל מדינה יהודית לבין הפגיעה של מי שתשלל זכותו לחיות בישראל עם בן זוג ממדינת אויב. מכיוון שבית המשפט בישראל פועל באופן אקטיביסטי והוכיח בעבר שהוא נוטה לנהל סדר יום משלו, תוך הענקת פרשנות שהמחוקק שלל במפורש מחוק היסוד, נדרש כעת המחוקק לעגן הסדרים ברמת הפשטה נמוכה יחסית בחוק הלאום בכדי בית המשפט לא יסרס את כוונתו.

בשנים האחרונות אנו עדים לשחיקה במשקל של ערכי היסוד של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית בעיקר בפסיקות בגן - בניגוד לתשתית עליה הוקמה המדינה ובניגוד לאופן בו פסק בגן בעבר [...]. השחיקה שבולטת בעיקר בפסיקות בגן, הביאה למצב שבו הזכות של מסתנן להסתובב בתחנה מרכזית בתל אביב זוכה להגנה חוקתית (כבוד האדם וחירותו) אבל הזכות של יהודי לעלות לארץ היא בעלת משקל נמוך יותר ובית המשפט נמנע מלהעניק משקל ליהדותה של המדינה מול ערכים אחרים. כך בבגן איחוד המשפחות וכך גם ביחס להתיישבות יהודית [...].

בניגוד לאתוס הציוני - בגן אוסר כיום על התיישבות קהילתית יהודית. חלק מחברי הכנסת קוראים לשנות את ההמנון הלאומי ויש מי שמערערים על חשיבותו של חוק השבות - חשוב לעצור את המגמה הזאת לפני שיבטלו את חוק השבות ויגדירו מחדש את זהותה של מדינת ישראל כמדינת כלל אזרחיה שאיננה רשאית לקדם את הלאום היהודי⁴⁸.

אף אם חקיקתו של חוק הלאום לא תורגש במערכת המשפט, המסר הערכי ההצהרתי שהוא שולח ברור: "העם", המעדיף את הדרת-הכבוד, לרבות זו הלאומית, גבר על "האליטות המשפטיות" ושיח כבוד האדם וזכויות האדם האוניברסליות שלהן.

לסיום

התהליכים החברתיים והפוליטיים שהתרחשו בישראל בעשור השני של המאה העשרים ואחת, מתוארים, לרוב, במושגים של התחזקות הימין והפופוליזם הפוליטיים, ונסיגה מפולריזם, סובלנות והכלת האחר. מאמר זה מציע למסגר את הדברים במושגים של כבוד סגולי לעומת הדרת-כבוד. במסגרת מושגית זו, דומה שמטוטלת הכבוד עזבה את מגרש הכבוד הסגולי ונעה באופן מובהק לקוטב הדרת-הכבוד הלאומית. המאמר טוען שרדיפת מבקשי המקלט האפריקאים בישראל והניסיונות הנמרצים לגרשם בכל מחיר קוראים תיגר באופן גלוי ומפורש על זכויות האדם האוניברסליות הנגזרות מן הכבוד הסגולי, ומנהלים את המאבק בשם הדרת-הכבוד של ישראל, שלכאורה נפגעת ו"מטומאת" בשל השתלבותם של

⁴⁸ "מה שרציתם לדעת על חוק הלאום ולא העזתם לשאול". פורום קהלת (11.7.18).

פליטים שחורים בקולקטיב הישראלי. חוק הלאום נועד, בגלוי במפורש, להחליש את השפעתו של חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, ותומכיו מנמקים אותו בצורך להאדיר את הדרת-הכבוד הישראלית היהודית, על סמליה השונים, ולגבותה באמצעות חוק שמעמדו חוקתי. במקביל, מתקפות קשות על מערכת המשפט מחלישות את הגופים המוסדיים המניפים את דגל כבוד האדם וזכויותיו, ומאבקי הדרת-הכבוד של ראשי מדינה המואשמים בפלילים מעצימים את מנטליות הדרת-הכבוד הציבורית על חשבון השקפת העולם שבמרכזה כבוד האדם ושלטון החוק.

המסגור שמאמר זה מציג בתוכו תהליכים חברתיים העוברים על ישראל בעשור השני של המאה העשרים ואחת, מקדם את הטענה שתהליכים אלה אינם פוליטיים בלבד, אלא גם, או בעיקר, תרבותיים עמוקים. אחת המשמעויות של טענה זו היא שניסיון לשנות את המגמה המוצגת כאן לא בהכרח חייב להתבטא באופן בלעדי בכלים פוליטיים. חינוך לכבוד האדם, לזכויות האוניברסליות הנגזרות ממנו ולחוק היסוד המבסס אותם, ביחד עם חשיפת מנטליות הדרת-הכבוד ומשמעויותיה, עשויים להשפיע על המגמה החברתית-התרבותית, ובסופו של דבר להתבטא בשיח הציבורי ובגישות פוליטיות. במילים אחרות, שינוי כיוון התפתחותה של החברה הישראלית לא בהכרח צריך להתחיל בקלפי. הוא יכול להתחולל בזירה החינוכית על כל ענפיה. לשינוי כזה ניתן לתרום בחיי היום-יום גם ללא כוח פוליטי מוסדי.

ביבליוגרפיה

- אריאלי, י' (2002). תורת זכויות האדם, מוצאה ומקומה בעיצובה של החברה המודרנית. בתוך: מ' מאוטנר וד' גוטוויין (עורכים), **משפט והיסטוריה** (עמ' 25-72). ירושלים: הוצאת שזר.
- ברק, א' (2014). **כבוד האדם: הזכות החוקתית ובנותיה** (כרכים א' ו-ב'). שריגים: הוצאת נבו.
- גילת, מ' (2012). **קללת דרעי**. חבל מודיעין: כנרת זמורה-דביר.
- קאנט, ע' (1980 [1785]). **הנחת יסוד למטפיסיקה של המידות**. ירושלים: מאגנס.
- קריצמן-אמיר, ט' (עורכת) (2015). מבוא. בתוך: **לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל** (עמ' 9). ירושלים: מכון ון ליר; תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- Glendon, M.A. (2001). *A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights*. New York: Random house.
- Kretzmer, D. (2002). *The Occupation of Justice: The Supreme Court of Israel and the Occupied Territories*. State University of New York.

מן המרשתת

אדמקר, י' (2018). "בבית היהודי מקדמים מחדש את "פסקת ההתגברות" בנוסח הממוקד במסתננים".
news.walla.co.il/item/3166872. (18.6.18).

אהרון, א' (2016). "רוצה שופטים שמרניים ולא אקטיביסטיים" **ערוץ 7** (1.5.16).
www.inn.co.il/News/News.aspx/321085

אזולאי, מ' ואלון, א' (2018). "נתניהו התקפל: משעה את יישום הסכם המסתננים" **Ynet** (3.4.18).
www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5217730,00.html

אזולאי, מ' ואפרים, ע' (2012). "רגב קראה למסתננים סרטן: 'המצב מעודד אלימות'". (24.05.12).
www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4233655,00.html .Ynet

אפרים, ע', פיילר, ב' וברנר, נ' (2012). "צעקו 'לך לסודן' והכו, חשבתי שרוצים להרוג אותי" (24.5.12).
www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4233544,00.htmllynet .Ynet

אתר הכנסת

[main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawPrimary.aspx?t=lawlaws&st=lawlaws
&lawitemid=2000760](http://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawPrimary.aspx?t=lawlaws&st=lawlaws&lawitemid=2000760)

אתר כנסת ישראל: חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי ס"ח התשע"ח, 898.
fs.knesset.gov.il//20/law/20_lsr_504220.pdf

בג"ץ 7146/12 נג'ט סרג' אדם ואח' נ' הכנסת ואח'. עמ' 119 (פורסם בנבו, 16.9.2013).
[supremedecisions.court.gov.il/Home/Download?path=HebrewVerdicts\12\460\071\B24&fileN
ame=12071460.B24&type=4](http://supremedecisions.court.gov.il/Home/Download?path=HebrewVerdicts\12\460\071\B24&fileName=12071460.B24&type=4)

בג"ץ 7385/13 זרי גבריסלאסי ואח' נ' הכנסת ואח' (ניתן ביום 22.9.14).
[supremedecisions.court.gov.il/Home/Download?path=HebrewVerdicts\13\850\073\M19&file
Name=13073850.M19&type=4](http://supremedecisions.court.gov.il/Home/Download?path=HebrewVerdicts\13\850\073\M19&fileName=13073850.M19&type=4)

בג"ץ 8665/14 טשומה נגה דסטה ואחרים נ' הכנסת ואחרים (ניתן ביום 11.8.15).
[supremedecisions.court.gov.il/Home/Download?path=HebrewVerdicts\14\650\086\c15&fileN
ame=14086650.c15&type=4](http://supremedecisions.court.gov.il/Home/Download?path=HebrewVerdicts\14\650\086\c15&fileName=14086650.c15&type=4)

בנימין נתניהו (3.4.18). עמוד פייסבוק.

www.facebook.com/Netanyahu/posts/10155501254537076

בן צור, ר', אזולאי, מ' וזיתון, י' (2016). סגן הרמטכ"ל: "מפחיד לזהות בקרבנו תהליכים מעוררי
חלחלה שהתרחשו בגרמניה לפני 70-80 שנה". **Ynet** (5.5.16).
www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4799480,00.html

ברנר, נ' ופיילר, ב' (2012). "מהומה ועצורים בהפגנה בדרום ת"א: זרים הותקפו". **Ynet** (23.5.12).
www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4233445,00.html

www.mevaker.gov.il/he/reports/pages/627.aspx 2018 מבקר המדינה 68

חוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (תיקון מס' 4 והוראת שעה), התשע"ד-2013, ס"ח 2419 מיום
11 בדצמבר 2013. fs.knesset.gov.il//19/law/19_lsr_301620.pdf

חוק למניעת הסתננות ולהבטחת יציאתם של מסתננים מישראל (תיקוני חקיקה והוראות
שעה), התשע"ה-2014, ס"ח 2483 17.12.15 fs.knesset.gov.il//19/law/19_lsr_306608.pdf

לוי, א' (2017). "חשיפה: אלה הארגונים שמעבירים את כספי הצדקה שלכם למסתננים". **מידה**
mida.org.il/2017/12/21/. (21.12.17)

מוקד סיוע לעובדים זרים. "עד שייאטם ליבנו הליכי מקלט בישראל" (11.1.14).
hotline.org.il/wp-content/uploads/heb_booklet.pdf

מרסיאנו, א' (2003). "דרעי: 'אין לי ציפייה ממערכת החוק לצדק או ליושר'". **Ynet** (24.9.03).
www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2767556,00.html

נוהל הרחקה למדינות השלישיות 10.9.0005 (30.1.18).
www.gov.il/BlobFolder/policy/third_country_deportation_procedure/he/10.9.0005_0.pdf

נתניהו, ב' (2015). "שלטון הימין בסכנה חייבים לצאת ולהצביע מחל". **Youtube** (17.3.15).
www.youtube.com/watch?v=Q2cUogR1yk

פורום קהלת (2018). "מה שרציתם לדעת על חוק הלאום ולא העזתם לשאול" (11.7.18).
<https://kohelet.org.il/publication/מה-שרציתם-לדעת-על-חוק-הלאום-ולא-העזתם-לש->

<http://hasata.berl.co.il/?p=507> / 30.12.15

קין ברל כצלסון (19.11.17) **10 נענע** (19.11.17) www.10.tv/mmmnews/148027

רביד, ב' (2017). "פרסום ראשון: ישראל תשלם לרואנדה 5,000 דולר עבור כל מבקש מקלט שתגרש לשטחה".
www.10.tv/mmmnews/148027

רזנברג, ע' (2017). "תושבי דרום ת"א הפגינו מחוץ לבית נשיאת העליון". **Ynet** (26.08.17).
www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5007961,00.html

שלמור, ג' (2018). "אוגנדה: אין הסכם גירוש עם ישראל". **מאקו** (4.4.18).
www.mako.co.il/news-military/israel-q2_2018/Article-0416e07f7209261004.htm

Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees **UNHR** (12.2010)
www.unhcr.org/protect/PROTECTION/3b66c2aa10.pdf

Stanley, J. (2019). Increasingly Fascist Public Discourse **Project Syndicate**
http://www.eresearch.ca/wp-content/uploads/2019/01/PS_012019Stanley.pdf

עיתונות

בנדר, א', סומברג, ד' ואלדד, ק' (2015). "סערה בימין: יש לעלות עם דחפור די-9 על בית המשפט העליון ולהרוס אותו". **מעריב** (29.7.15).
www.maariv.co.il/news/israel/Article-491068

גרוסמן, ד' (2018). "ישראל היא פחות בית": **הארץ** (17.4.18).
www.haaretz.co.il/news/education/1.6011674

חובל, ר' (2014). "בג"צ דחה את העתירה נגד מדיניות הריסת בתי מחבלים". **הארץ** (31.12.14).
www.haaretz.co.il/1.2527119

חובל, ר' וליס, י' (2019). "נתניהו בסרטון חדש: 'כתב אישום נגדי – כניעה של היועמ"ש לשמאל ולתקשורת'". **הארץ** (19.1.19).
www.haaretz.co.il/news/law/1.6852122

לוינסון, ח' (2019). "נתניהו פועל נגד גדעון סער בפריימריז; סער: הוא ממחזר עלילת כזב". **הארץ**
www.haaretz.co.il/news/elections/1.6900949 (3.2.19).

ליאור, א' וסיידלר, ש' (2014). "סער: לבחון תיקון חוק יסוד כבוד האדם וחירותו באופן שיגביל התערבות בג"ץ". **הארץ** (22.9.14).
www.haaretz.co.il/news/law/1.2441374

ליבסקינד, ק' (2018). "הקמפיין נגד גירוש המסתננים בנוי על ערימה ענקית של שקרים". **מעריב**
www.maariv.co.il/journalists/Article-620468 (3.2.18)

- ליס, י' (2018). "החוק לגירוש משפחות מחבלים עבר בקריאה טרומית". **הארץ** (19.12.18).
www.haaretz.co.il/news/politics/1.6762438
- ליס, י' (2018). "נתניהו על סער: 'רקח תרגיל חתרני כדי שלא אהיה ראש הממשלה'". **הארץ**
(24.10.18) www.haaretz.co.il/news/politi/1.6592076
- ליס, י', לנדאו, נ' וקובוביץ, י' (2018). "חוק עונש מוות למחבלים אושר בקריאה טרומית בכנסת".
הארץ (3.1.18). www.haaretz.co.il/news/politi/.premium-1.5597337
- לנדאו, נ' (2018). "בית המשפט העליון קבע: לארה אל-קאסם תשוחרר ותוכל להיכנס לארץ". **הארץ**
(18.10.18). www.haaretz.co.il/news/law/.premium-1.6572069
- סומברג, ד' (2016). שטייניץ על ביטול מתווה הגז: "החלטה אומללה". יחימוביץ': "ניצחון סוחף
ועצום". מעריב (27.3.16). www.maariv.co.il/news/israel/Article-533334
- פרג, י' (2018). "ישראל השנייה והמדינה השלישית". **דבר ראשון** (24.2.18).
www.davar1.co.il/112149
- צור, י' וזילבר, ש' (2017). "דרך הייסורים של מבקשי המקלט שהועברו לאפריקה". **הארץ** (24.11.17).
www.haaretz.co.il/news/education/.premium-1.4626317
- Kaiser, C. (2018). Can it Happen Here? review: Urgent studies in rise of authoritarian America. **The Guardian** (8.4.18).
www.theguardian.com/books/2018/apr/07/can-it-happen-here-review-trump-republicans-authoritarian-america-fascism
- Lévy, B.H., Kundera, M., Rushdie, S., and others (2019). Fight for Europe – or the wreckers will destroy it. **The Guardian** (25.1.19).
www.theguardian.com/commentisfree/2019/jan/25/fight-europe-wreckers-patriots-nationalist
- Wright, R. (2018). Madeleine Albright Warns of a New Fascism—and Trump. **The New Yorker** (24.4.18).
www.newyorker.com/news/news-desk/madeleine-albright-warns-of-a-new-fascism-and-trump